

ЕТИМОЛОГИЯ НА СЪХРАНЕНИТЕ ХАЗАРСКИ, САВИРСКИ ДУМИ И ИМЕНА, КАКТО И НЯКОИ ВОЛЖКОБЪЛГАРСКИ ИМЕНА

Ж.Войников

1). **Анбал** – име на волжки българин, известно от погребален надпис написан с арабски букви. Публикуван е от Г.Ахмаров, Н.Ашмарин. Надписът гласи: „На Хесен – син на **Анбал** е този гроб”. (НА-БЧ) Името е аланско, означава приятел, боен другар, спътник, побратим, буквален аналог на славянското *съ-ратник*, в осет.иронски *æmbal*, дигорски *æmbal*, *ænbal*, от осет. *æm/æn* – префикс ozn. общност и *bal* – военен отряд. (ВА-С-1,стр.135) Името Анбал носи ясин (яс) който в 1173 г. участва в заговора и убийството на руския княз Андрей Боголюбски. Твърде интересен факт е че втората съпруга на княза е била **Улита Кучкова** - „ясинка-булгарка” (волжка българка, която той довежда след похода си срещу Волжка България в 1164 г. Улита участва в заговора срещу съпруга си за да му отмъсти за многократните нападения над Волжка България, според Тверския сборник: „*бе бо болгарка родомъ и дрѣжаше к нему злую мысль, не про едино зло, но и просто, иже князь великий много воева съ нимъ Болгарскую землю, и сына посылал, и многа зла учини болгаром: и жаловашеся на нь втайне Петру, Кучкову зятю*”. Така че въпросният Анбал може и да е волжки българин от свитата на княгинята.

(Б.а.: Основните извършители на заговора са болярите *Кучковски* роднини на княгинята, които също са били от волжкобългарски произход, тъй като при чувашите се среща името *Кучак*, *Кучей*, *Кучек* и е свързано с чувашкото *кащӑ* – млад, младеж. В.Стоянов посочва българските имена *Кучкан*, *Кучул*. (ВС-КПАБ,стр.264) Вж. бълг.име *Кушле*, *Кушьо* и бълг.диал *кушле* – малко дете. При осетинците се среща аналогичното *Кучи*, *Кучук*)

2). **Аси** – име на волжка българка, познато от погребален надпис: „Аси дъщеря на Елба”. (НА-БЧ) Аналогично женско име има при българите и осетинците, от осет. *æss* – истина.

3). **аух** – така чеченците наричат съседите си кумики. Този етноним се е съхранил в топонимите „Акташ-Аух”, „Кишен-Аух”, „Юрт-Авух”, „Яман-сув-Аух” (в Казбековски и Новолакски райони на РД (Република Дагестан). Г.Гусейнов го свързва с названието на аварите заселили се в Кавказ - **аугар-авгар**. Смятам че по-вероятно се касае за дума или название останало от хазарите. Близко по звучене е чувашкото *йӱӱ* – 1. група, общност, численост, съвкупност, семейство, род, 2. стопанин. Егоров посочва интересен паралел със санскритското *jas* – род, семейство. (ВЕ-ЭСЧЯ,стр.83-84)

4). **Афшин** – Мохамед ал Афшин е хазар по произход, минал на арабска служба, до 888 г. е наместник на гр.Диарбекир. (ЗХ) **Афшин** е титла носена единствено от владетелите на Самарканд и уструшанските господари. Думата е от индоирански произход. В палийски *abhi* е уста, а *abhiñña* – маг, жрец. В ягнобски *ofsona*, пушонски *afsana*, персийски *āfsane*, гилиански *afsane*, язгулемски *afsona* – сказание. (VS-ETD) В авестийски *afrasānghâ* – проповедник, духовен водач. (JP-DCAW) В тох. (б) *abhijn*, хотаносакски *abhijñ** – известен, знаещ, мъдър, големец. (DA-DT-b) В ирландски *aithgne*, *aithne*, кимвърски *adwaen* – знание и сходното *aithne* - командвам. (EDGL) Семантичното развитие започва от знаещ, носител на знание, което го прави жрец или старейшина, до стопанин (стопанка), господар, както е в осетински, и предводител, владетел, в ранносредновековна, предислямска *Уструшана*, според китайските хроники е изпълнявал и религиозни обреди, **афшинът** е съчетавал духовната със светската власт. От друга страна пряката връзка на осетинското *æfsin/æfsinæ* – господарка, госпожа, вероятно първоначално жрица на *Богинята-майка*, с уструшанската титла **афшин**, показва и следа от вероятно преселение, от Средна Азия към Кавказ. Според мнението на Абаев думата произлиза от авестийското *abi-šaetan* – обитател, респ.стопанин. (ВА-С-1,стр.110-111) Смятам връзката със жрец за много по-вероятно етимологическо решение.

5). **Била** – волжкобългар. име известно от „Унгарската Анонимна хроника” която съобщава че, унгарският княз Такшон, заселил в района емигранти от гр.Булар (Билияр) от Волжка България водени от двама братя, *Била* и *Баки* и им дал във владение крепост която се наричала Пещ (Pest). (ЯМ-БМ,стр.14) При чувашите се срещат мъжките имена *Пилкка*, *Пилтай*, а при българите **Пильо** (Хасковско). Твърде вероятно етимологията е свързана с чувашкото *pil, pillĕx* – благословия. Според Федотов думата е от арабо-персийски поризход. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.431) Но в тох.(а,б) *pāl* - възхвалявам. Д.Адамс свързва *pale* с тох.(а) *palom*, тох.(б) *peleuntā* – похвала, висока оценка напълно съпада с идентичното чувашко *pil* - благословия. (DA-DT-b) В пехлеви *pahlom* – най-добър, важен, хинди-урду *pāl, pālān* – почит, уважение. (DDSA)

6). **Баки** – волжкобългар. име, известно от „Унгарската Анонимна хроника”. Името може да се свърже с древнотюркското *baqši*, което е заето от китайски 𐰇𐰏𐰤 (bag-ši, boši) означаващо баща, учител, водач. (ДТС,стр.82)

7). **болушчи** – титла на хазарски военачалник от 10 в. Означава помощник, в уйгурски *boluṣ*, кумански *boluṣču* – помощник, шорски *poluṣ* - помощ, *poluṣči* - помощник, чувашки *polṣ* – помощ. В тунгусоманджурски улчийски, нанайски, орочки *beleči*, удегейски *belesi*, евенкски *beledžeri*, евенски *belečemne* – помощник, общотунгусоманджурски **bel/bele* – помощ. (ССТМЯ-1,стр.124)

8). **даркон** – светилище при савирите, дума спомената от М.Каганкатвази. Вероятна етимология:

а). **сармато-алански произход:** 1). **значение «молитвено място»:** В дигорски *arg̃auiæp*, иронски *arg̃uiap* – църква – храм, *arg̃æaun* – моля се, в религиозен смисъл. (ДРС),(ИРС) А произхода на тази дума е обяснена от В.Абаев, от средновековното осетинско *argaun*, индоиранското *ā-gra, ā-gār* – пея, благославям, респ. молитвени песнопения. В иранските езици изходното *gār* – пея, преминава в *zar*, съвр.дигорски *zarun*, иронски *zarɣn* – пея, в язгулемски *γarēv* - плач. (ВА-С-1,стр.66) 2). **значение «храм на огъня»:** В хуфски и рушански *argon* – огнище. (ВС-РХТ) Всъщност това е далечен отглас от езическия храм, самото *алхон* буквалто означава „къща на огъня”.

б). **тохарски произход:** В тох.(б) *yarke*, в тох.(а) *y.rk* – поклонение, *yrksāt* – поклонил се. Името на тохарския град *Яркенд* (*Yarkām*) означава място за поклонение, храм, свято място. (DA-DT-b)

*9). **дог** (*d'oğ*) – погребален обред. Думата не е засвидетелствана в източници, свързани с хазарите, но се възстановява хипотетично въз основа на осет. иронски *dugъ*, дигорски *dogъ* – конно състезание, *dugъы-bargg*, в дигорски *dog̃uiajæg* – жокей, конен състезател, ездач, иронски *dugъon*, дигорски *dogъon* – кон-бегач, в иронски *dugъuat*, дигорски *dogъuat* - хиподрум. (ИРС),(ДРС) Според В.Абаев думата е древна алтайска заемка, възм. и от езика на хазарите. В тунгусоманджурски, евенкски *dugъuj, džaga, dzigar*, евенски *dzig*, монголски *džiyi*, калмикски *daax* - състезателен кон, кон-бегач, древнотюркски *joγ (džogh)*, дохиа – конни състезания в чест на починал владетел, по данни на Менандър, посетил Тюркския каганат в 568 г. От алански заето в грузински *doğ, dođi* – конно състезание (б.а. оттук и *джигит* – изкусен ездач). (ВА-С-1,стр.374),(ССТМЯ-1,стр.219)

10). **Елба** – волжкобългарско мъжко име, известно от надписа „Аси дъщеря на Елба”. (НА-БЧ) При осетинците се среща мъжкото име *Елбий*, а при чувашите *Алин*, *Алнай*, *Алней*, *Елпĕн*. (ЗГ-ОФЛИ),(ЧАЯ) Най-вероятно етимологията е свързана с тюркското *alp/alyb* – великан, митичен герой, полубог, в чувашки *ulăp/olăp*, в турски, узбекски, киргизки,

караимски, каракалпакски *alp*, татарски, казахски, шорски, якутски *alṙ*. Свързва се с монголски *alba*, калмикски *alwэ, alwn*, бурятски, халха-монголски *alba* – насилие, принуда, сила, монголски *alban* – служещ, задължение. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.276) В ирландски *ilbhinn* – скалиста планина. (EDGL) В английски *alp* означава планина, високо място. Думата е от келтски произход, дала името на планината *Алпи*. Виждаме интересен ностратически паралел с тюркското *алп* – висок, великан.

11). Елкей – волжкобългарско име, посочено от Н.Ашмарин. (НА-БЧ). Производно на аналогичното чувашко *ĕlkĕ* – образец, форма, кройка, *ĕlken* – великолепен, красив, в шорски, *ūlgä* – кройка, калъп за обувки, телеутски *ūldžü* – мярка, образец, модел (по който се работи), общарски калъпа (Радлов), татарски *өлге* – кройка, калъп, башкирски *өлгөө* – пример, образец, кройка, модел. В монголски *улгэр* – модел, образец, форма, кройка.(Егоров, Räsänen). В тунгусоманчжурски *улэ* – творя, създавам, *улэ* – красив. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.148),(ССТМЯ-2,стр.420,482,260,266),(МРС) В монголски *улгэрлэх* – за пример, за образец. (МРС). Интересно е осетинското име *Елкан*, *Алкун* и чувашките мъжки имена *Елкей*, *Елке*, *Елкей*, и женските *Елеккус*, *Ėлкенни* които хвърлят светлина върху аналогичните български *Елко*, *Елка*, *Елкан*, *Елкин*, *Елкана*. (ЙЗ-БИ,стр147),(ЗГ-ОФЛИ),(ЧАЯ) Вероятно *Елкан* и производните му не е производно на дървото *ела*, а е означавало хубав, красив.

12). Ер-тегин – син на савирския владетел Алп-Илтивар. В 682 г. е изпратен от баща си (Алп-Илтивар) в Армения като посланик. Втората част е всъщност титлата *тегин* (прабълг. *тикин* – принц, престолонаследник). *Ер-Тегин* е владеел земята Хурсан, разположена недалече от прохода Чул (Дербента), на брега на Каспийско море (Минорски). В случая *Ер* отразява общотюркското **er* – мъж, войн. Като интересен аналог можем да посочим в ирландски *еур*, тохарски *er* – войн, чувашки *arşan*, авестийски *aršan* – мъж. Ностратическо по произход понятие. (ВЕ-ЭСЧЯ,стр.32-33)

13). илтивар – владетелската титла на савирите в Кавказ, на волжките българи и на асите (таштъкската археологическа култура) в Южен Сибир. Титлата ясно е фиксирана във формата *илтивар*, според Мешхедския ръкопис - препис на *«Рисаля»* – Пътеписа на Ибн Фадлан. Там се казва: „О, Аллах, съхрани в благополучие царя, *илтивар*, царя (малик) на българите!“ **Титлата хан е непозната за волжките българи!** (РФ-ТПВБ) В чувашки е късна заемка от времената на Златната орда и се произнася *хип*, *хон*. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.357) Волжките българи се формират основно със *савирско* участие, затова и продължават да използват савирската владетелска титла, позната преди това в Кавказ. При савирите е известен владетел с името Алп Илтивар. При тюрките титлата *eltäbär* е заимствана от покорения народ *азу*. (ДТС,стр.171) Или *асу*, „сибирските алани“, както ги нарича А.Малолетко (съвпадащи с част от носителите на таштъкската култура, наред с протокиргизите: каркари/гургари, техните последни наследници, впоследствие тюркизирани). Етимология на думата:

а). владетел на племе: в персийски *il, xīl* (заето в арабски като *xail*), пушунски *el*, кюрдски *él*, осетински *axil, aul*, талишки *elēt* – род, племе, и *war, wars* – управлявам, т.е. вожд на племе. (ВА-С-1,стр.90) В чувашки *il* – народ. Тюркското *il/ilek* – народ е повсеместно разпространена, с ностратически корен, има и угрофински паралели. Ефталитското царско име *Хушнаваз*, *Ахиунвар* е късна арабизирана форма на ефталитското „*Кушана-варс*“ – владетел на кушаните. Съхранила се е и в езика на кавказките авари, далечни потомци на средновековните авари, под формата *awar* – пророк, предводител. Тохарската етимология е вероятна, в тох.(б) *varg*, в хотаносакски *varga* – ръководител, *vrasse, vrasan* – регулирам, управлявам, *warksi* – власт, мощ, сила. (DA-DT-b). В санскрит *vars* – мъжествен, достоен, смел, хетски *uĕarš^{-tta(ri)}*, *uĕaršiiĕe/a^{-zi}*, протоиндоирански *uers* – висок, издигнат в обществото, също санскрит *vars-man* – висок, издигнат планински връх. В иранските езици **bar (var)* – висок, но също така и имащ власт, **bar (var)* – право, власт, управление. (L-IAIL)

б). върховен владетел: Смятам тази версия за по-вероятна като произход. Смущаваша е втората сричка –*ти* в *илти-*. Ако беше от алтайски произход *ил/ел* – племе, трябваше да очакваме *илвар/елбер* по подобие на раннотюркската титла *илхан* (предшествала титлата *ябгу*). Така че елти вероятно отразява аланското (осетинско) *uæltæ* – върховен. (лично мнение на Кола Хъесаты, мой приятел от Осетия)

14). Инак – име на знатен хазар. Името му е споменато в съчиненията на Ибн Мискавейх и ибн Тагриберди: „Инак от хазарите е един от великите войни на Хазар-хакана”. Според арабските източници е известно, че Инак е бил мевлой, т.е. освободен роб на везира Хаджиб при халиф Ал Мехди (775-785 г.) Салама ел-Ебреш. Муктасим, бъдещ халиф, го купил в 884 г. освободил го и до смъртта си го държал в най-близкото си обкръжение. Макар и нищо да не се знае за миналото на Инак в Хазария, най-вероятно е бил от доста знатен произход. За това говори и факта че за много кратко време Инак прави бърза военна кариера и достига до главнокомандващ войските на Халифата. (ЗХ) Името Инак се среща при чувашите и при българите, като българско име от турски данъчен регистър (*Инак Петко*, село Михалци, Търновско, средата на 16 век). Този антропоним има точен алано-сарматски паралел. На един надпис от втората половина на 1 в., открит в Керч, се чете името *Инах* (**Ivaxos*). (ПГ-СССКБА) Името е съхранено и при съвр.осетинци като *Инаго*. (ЗГ-ОФЛИ) А при чувашите – като *Инак*, *Инакка*. (ЧАЯ) Вероятен произход от осетинското дигорско *inagæ*, *uinagæ*, иронско *uynag* - зорък, виждащ всичко. (ДРС),(ИРС)

15). иша (**iša*), хазарска титла, в арабска транскрипция *اشي* (Ибн-Руста), *шад* – хазарска титла (Мовсес Каганкатваци). Става дума за една и съща титла, еднаква със старотюркската титла *šad* от согдийски произход, от авестийското *χšaya* – власт, но с първоначално значение сияещ, в пехлеви и персийски *šēd/šid* – блестящ, сияещ, после преминало в титла, аналогично в староиндийски (ведийски) *ksāita* – владетел и *ksāh*, авестийското *χšayana* – земя, страна, т.е. названието страна, владение, е производна на понятието за власт и владетел, при скитите *kšaj* – владетел, цар, аналогична по произход е согдийската титла *uxš`d* (*ихшид*), означава “блестящ, сияещ господар”.

16). кендер-каган – хазарска титла, носена от владетел на подчинен народ. Според Ибн Фадлан това е една от най-висшите титли при хазарите. Ибн Руста съобщава титлата **кендер** като владетел на маджарите. К.Багрянородни също посочва маджарските титли **каркхан** *karkhan* (Кархан) и *gyla* (Гулац), като пояснява че *гила* е по-високата. (КБ-ОУИ,гл.10) Вернадский смята че **каркхан** е изменен запис на **кендер-каган**, титла позната и при хазарите. Ал Масуди съобщава титлата *к-р-к-н-джд* – **керкундедж** която носел владетеля на аланите, васален на хазарския каган. Няма съмнение че това е същото **кендер**, т.е. това е титла давана на владетелите на подчинените народи в Хазарския каганат. Така възниква въпроса за нейната етимология. Вернадский я свързва с унгарското *kender*, в древнотюркски *kendir*, чувашки *kāntār* – коноп, като търси някакъв тотемен смисъл, което е нереално и невярно. Полският тюрколог А.Заянчковски я превежда като „глава”, „съдия”. Э.Радлов и П.Голден – като „управляващ”, А.Донук – като „военен министър”. Предвид значението и „подчинен владетел” може да посочим две алтернативни решения:

а). иранско – „**малък каган**”. В осетински иронски *kāder* – малък, в искашимски *kander*, *kandera* – малък. Абаев обяснява формата *kāder* с преходното (алански) *kānder*, подобно на искашимската форма, от древноиранското *kanya-tara* – по-малък. (ВА-С-1,стр.618, 616)

б). древнотюркско – „**подчинен на кагана**”. В древнотюркски *qantar*, *qandur* – изпълнявам, удовлетворявам нечие желание, *qudur* – усърден, произлизат от глагола *qan* – изпълнявам (има го и в тохраски *kan* – извършвам, изпълнявам). (ДТС,стр.419,463)

Аналогично в чувашки *kuntar* – сговорчив, покорен, от глагола *kuně/küně* – угаждам, изпълнявам, проявявам сговорчивост и покорство, в чагатайски *köni* – верен, съюзен. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.307)

Близка по значение е версията на Р.Г.Ахметянов. Той обяснява „кюнде, кюнте” (в кумикски - *gündes̄*) като значение „фаворит”, но го свързва с китайското *künŷadž* (от *xun-taj-dži*) – велик княз, пръв министър. (Р.Г. Ахметянов.Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. М. 1989. С.166).

17). Къуар (*k'uar*), име на бог у северокавказките хони-савири. Вероятно изопачена форма на общоиран. **x^war* – слънце, или по-вероятно е свързана с чувашкото *kăvar* (*kăuvar*) - горящи въглени, жаравя. М.Федотов отрича връзка с иранското понятие и посочва чувашкага форма като закономерно развитие на общотюркското **köz/kös* – жаравя, огнище. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.247) В случая обаче тази форма е чувашкото *xěr* – нагривам до червено, закалявам. (ВЕ-ЭСЧЯ, стр.298) В тунгусаманджурски, евенкски *kujarka* – горски пожар, смята се че е заемка от якутското *kujar* – жар, зной. Иначе собствената тунгусоманджурска дума е в евенкски *kurgi*, орочки, манджурски *xur* – пламък, огън (макс.бл.до чувашкото *xěr*). (ССТМЯ-1, стр.424,435) В прототюркски **KAgur*, уйгурски *qoru*, караханидски *qaŷur-*, *qoŷur-*, *qovur*, турски *kavur*, тюркменски *govur-*, *gavır*, татарски, казахски, ногайски, башкирски, каракалпакски *quwır*, узбекски *qõwur*, диал. *qõŷur*, тувински, хакаски *xõr*, шорски *qõr*, в монголски *qaŷur-*, *qaŷuŷur-*, *quŷur*, халха-монголски, калмикски, ордоски *xūr*, бурятски *xūra*, улчийски *kurdži*, в корейски *kırh* – варя, японски *kurija* – кухня, място за готвене, протоалтайска форма **kiagru*. Коренът е ностратически, във фински *korpea*, *korventa*, *korvetta*, естонски *kõrb*, саамски *kuor'pa*, мордвински *kurva*, селкупски *kuurra*, *kuura*, унгарски *hervad*, диал. *hirvad* – гори, изгаря, в протокартвелски **q̄webr*, грузински *q̄werb*, *q̄urb*, мингрелски *q̄ebur*, *k̄ebur*, лазки *o-k̄reb-ule*, *o-rk̄ebule* – огнище, грузински *cxari* – изгарящ, което според В.Абаев стои в основата на осетинското *saxær* – жаравя. (Старостин) (S-AE),(UE),(KE),(BA-C-1, стр.308,309) Предвид ностратическия характер на корена, няма основание да търсим в *Къуар* непременно иранска заемка, а по-вероятно е собствено алтайско понятие, свързано с „бог на огъня”.

18). пex (**pex*, *пéχ*), хазарска титла, спомената от Константин Багренородни и Продължителя на Теофан. Съответства на тюркската титла *beg* – принц, аристократ. В чувашки се среща аналогично на хазарски думата **pik* – господар, но съхранила се само в женски род **pikē* – господарка и като съставна част на някои мъжки имена *Пикментей*, *Пикмет*, *Пикмурса*, *Пикмурс*, *Пикмуш*, *Пиклат*, *Пиклав* и др. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.430-431) В Ахеменидска Персия титлата *пex* е означавала управител на по-малка сатрапия и дава друг интересен паралел за евентуално иранско заимстване на *бег*. (ИДМ-2, стр.199) За произхода на тюркското *bäg* има две мнения. Едното е че се касае за согдийска заемка от *by`* (*bäg*), мн.ч. *βyūšt*, *βy`n* (*βэу*, *βэyīšt*, *βэyān*), което освен бог означава и господин/господар, като обяснява и ахеменидското *пex*. Другото е че е си касае за изконна алтайска по произход дума, Старостин я свързва с древнотюркското *beje* – човек, мъж, протомонголското *beje* – тяло, собствена личност, тунгусоманджурското *beje* – човек, мъж, протояпонското *bj`*, съвр.японското *wo*, *wo`toko* – мъж, но въпросното отнасяне е невярно. (СС-АППЯЯ)

Титлата *бex* (вариант на *пex*) е засвидетелствана при хазарите като *хакан-бex*, първият след владетеля (*хакана*), заместник на владетеля, от Ибн Фадлан. (ВБ-П, стр.46)

19). сала-узден – феодал, благородник, княз. Терминът се използвал при кумиките и вероятно е от по-стар хазарски произход. (КГ-АКО) Етимологията е алтайско-иранска. За *сала* откриваме точен аналог в манджурски *sāli* – управлявам, властвам, монголски *žolō* – водач, *žolōdōgo* – управлявам, *žolōdōgč* – вожд. (ССТМЯ-2, стр.58),(МРС) В чувашки аналог на

това алтайско понятие е *şol/şul*, древнотюркски *jol* – път. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.131) (вж. по-долу титлата **салифа**) **Узден** е производно на осетински *jasdan*, ягнобски *ozod*, кюрдски *aza*, пушунски *azad*, талишки *ozodi*, пехлеви *āzāt*, персийски *azud*, памирски *ezedi*, язгулемски *uzugd* – благороден, свободен. (VS-ETD) В ягнобски *izzat* – почитан. (МА, ЕП-ЯТ) В санскрит *āsāna* – богат, господар, староиндийски *īśānā* – владетел, господар. В осетински *jasdan* – достоен войн, благородник, заето и в кумански като *zden*, балкарски *ësen* – благородник. (ПРС). Според Д.-М.Шейх-Али: „думата **узден** в буквален превод означава свободен човек, но основното и значение е дворянин, владеещ земя и по рождение е чист от смесване с робско потекло” (Шихалиев Д.-М. Рассказ кумыка: Махачкала. 1993. С.48). Вероятно и названието на сармато-аланското племе *иседони* е всъщност форма на аланското *ясдан* – свободен, благороден. В иранските езици *dan*, осет. *don* означава вместилище, съвкупност, а *jas* – свободен, благороден, в тохарски *yasa* – чест, т.е. *ясдани* – съвкупност от благородници.

20. салифа (сълифа) – въпросната титла е спомената от Ал Масуди като принадлежаща на владетелят на Семендер в Кавказ, който бил васал на хазарския каган и носел титлата *sylifa* или *sylifan*. Б.Симеонов апологет на хунския произход на прабългарите, свързва прародината на древните българи със съобщеното в „Тан-шу” (История на Династията Тан) племето *пу-ку* в Синцзян, от групата „теле”, чийто владетел се е титлувал Софу *сулифа* Кенан Баин. Така Симеонов определи титлата *салифа* като древнобългарска! Самите *пу-ку*, както и групата „теле” са потомци на европейците обитатели на Синцзян, наричани в китайските хроники първоначално *ди*, (в Ханската епоха), после *ди-ли*, *чи-ле* и в Танската епоха *теле*. Така че по произход са най-вероятно алтаизирани тохари, или сродни на тях племена, които в 7 в. (когато са споменати) са вече част от уйгурската общност. Тан-шу казва че *хойху* (хойхори) т.е. *уйгурите* и *теле* са едно и също нещо. Китайците определят като „теле” всички племена източно от Фулин (Византия), вкл. с племената *алан* (алани), *енцюй* (известни и в запис *онге* – оногури или оногондури, т.е. българи), *бейчжен* (пацинаки, кангари). (ИК-КИ, гл.1)

Според О.Прицак, *slyf'n* ~ **slyq'n*, е арабска транскрипция на тюркското **sariqan*, или **сариг каган** > **сариг хан** > **сарыкан/сарыхан** и означава „жълт или бял каган” което е твърде съмнително и изцяло невярно!

Оказва се че *салифа/сулифа* е разпространена титла, или епитет, име. Така например, поставеният от тюркутите за владетел на племето *сянто* (свързвано с предците на куманите,) се казвал *Сейлифа*-Сицзин-Цибигелан. За племето *пу-ку* (баегу>баерку>беркути) се казва че е особено поколение *теле*, по обичаи близки до тюрките (ту-цзе), обитаващо на изток от Доланге (според Кюнер, р.Селенга), първоначално се подчинявало на *ту-цзе*, а после – на *сянто*. Старейшината на *пу-ку* Пофу *Сълифа* Гелан-баян (според Б.Симеонов Софу *сулифа* Кенан Баин), приел васалството на Китай. Племето *тунло* (от името на р.Тола в Монголия), също обитаващо долината на р.Селенга има старейшина с име *Сълифа* Шицзяндо, който също се подчинил на Китай. (ИК-КИ, гл.1) Също като име или титла се среща и при жужаните. *Силифа* Шифа е жужански вожд, разбунтувал се срещу последния жужански каган Анахуан (6 в.).

Етимологията на израза „Софу *салифа*” и *сълифа* е пределно ясна. В манджурски *džifu* – губернатор, управител на област, заемка от еднозначното по значение китайско *čžifu* 知府. (ССТМЯ-1, стр.256) Също в манджурски *sāli* – ценя, оценявам, властвам, управлявам, *salibi* – цени, оценява, *salıyan*, *salhan*, *saliu*, *salihança* – власт, самодържавие, могъщество. В монголски *žolō* – водач, *žolōdōgo* – управлявам, *žolōdōgč* – вожд. (ССТМЯ-2, стр.58), (МРС) В чувашки аналог на това алтайско понятие е *şol/şul*, древнотюркски *jol* – път. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.131) Изразът „Софу *сълифа*” означава „губернатор, наместник, подчинен, васален владетел”, а произхода на титлата е алтайски и в частност от тунгусоманджурски произход, а присъствието и в Семендер показва че със савирите в Кавказ се заселва и алтайскоезично но **нетюркско** население.

21). **Самсам** – име на хазарски военачалник известно ни от „Ахта-наме”. Аналогично е името на споменатия в арабските източници **Земзем** бин Сакнан (Земзем син на Сакнан), владетел на Семендер в периода 1031-1070 г. (КА-ИГЦ) При чувашите се среща мъжкото име **Самъш**. (ЧАЯ) Вероятната етимология: Протоалтайският корен *suma в тюркските езици е представен единствено в чувашки *sāmsa* – нос, *sāmsax* – скален нос, скална изпъкналост, ъгъл, в протомонголски *samsaya, халха-монголски, ородски *samsā*, калмикски *samsaj* – нос (като орган), прототунгусоманджурски *songi, манджурски *songin*, *sungin*, чжурчжунски *songi*, нанайски *soni* – нос. (S-AE),(МФ-ЭСЧЯ-2,стр.24) Така че евентуалното хазарско *sam* най-вероятно е означавало изпъкнал, преден.

22). **Субут** - хазарска принцеса, спомената в 798 г. Вероятна връзка с древнотюркското название на планетата Венера – **Себит**.

23). **Сувар-тегин** – суварски (савирски) принц. Ат Табари съобщава **сувар-тегин** като титла на командващ на наемна хазарска войска, разположена в гр. Самара намиращ се до столицата на Халифата – Багдат. (вж. прабългар. титла **тикин**, в **канар-тикин** - наследник, в согдийски *tukun*, кушанабактрийски *togino*, средноперсийски *tkun*. В дардските езици *ṭikkā* – господар, принц, най-големия син на владетеля. (DDSA) В санскрит *toko* – потомство, *takman*, авестийски *taohman*, кховарски *dagan* – деца, потомци, *dag* - момче. (VS-ETD) В карачаевобалкарски *tukūm* – род, *tugʻan* – роден, киргизки *tukum* – семе, в останалите тюркски езици *tugan – родственици, което е иранизъм, от *toχm/*tuxm – род, в осетински *tug* – кръв, българ. диал. *тукан*, чувашки *tukan* – роднина, българ. **тужар** - наследник)

24). **Тангрикан** – название на „конния бог” при савирите, наричан и с персийското име Аспандиат (Мовсес Каганкатвази). (Вж. разгл. етим. на **Тангра**, в статията „**Загадката „Тангра”**”:

http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/ZAGADKATA_TANGRA.pdf)

*25). **Тогарма** – митичен персонаж, посочен от кагана Йосиф, в писмо до евреина Хаздай ибн Шафрут, като прародител на хазарите, заедно с българите, аварите, угрите, оногурите, асите, дуласите, барсилите, савирите, племето тарних. Тогарма е билейски персонаж, според библейската традиция родоначалникът на кимерите **Гамер/Кимер** се явява син на **Тогарма** и внук на **Яфет**. Братята на **Тогарма** са **Ашкеназ** и **Рифат**. **Гамер** се свързва с **гимараите**, асирийското название на **кимерийците**, **Ашкеназ**, с **ашкузите – скитите**, **Рифат** – с **патлагонците** (индоевропейски малоазиатски народ, родствен на арменците), но е възможна връзка с т.нар. **Рипеиски планини**, намиращи се на север и обитавани от **скити** и **покъсните сармати**. Според Йосиф Флавий, **Тогарма** е прародител на **фригийците**. Така че потомството на **Яфет** и **Гамер**, са всъщност индоевропейските народи, смутили семитския свят около 10-7 в. пр. н. е. От **Тогарма** водят произхода си и арменците, за които се знае че са **фриги** по произход. Твърде вероятно, разгромът на Фригия от **кимерите** да е станал причина за миграция на част от тях на изток, към урартските земи, където в 4 в. пр. н. е., възниква и първото арменско държавно обединение известно като **Арма**, **Арматана**, или „**Дом на Тогарма**”.

Карасукските корени на **кимерите** поставят въпроса и за евентуалното им родство с **тохарите**, респ. **Тогарма** да отразява названието **тохари**. Трудно може да отговорим на този въпрос, но все пак заслужава внимание фактът че, като топоним, име на река, **Тогарма** съществува и днес в **Западен Тяньшан**. Река **Голяма Тогарма**, течаща в едноименната планина **Тогарма**, в 19 в. е името на съвр. планински хребет **Конгур**, в близост до **Каишгар**. (ОЧ-ИОММ) Твърденията на някои тюркоезични автори, че **Тогарма** е прародител на **тюрките**, са

тенденциозни. Но твърде интересен паралел е тунгусоманджурското, в евнски *təgəmər*, евенски *təgəmər*, орокски *təgəməri* – цар. (ССТМЯ-2, стр.228) Най-вероятно става дума за древна индоевропейска, тохарска или предтохарска заемка.

Интересни податки дава келтския език и за значението на името на прародителя Тогарма: в ирландски *toghairm* – предсказател, гадател, защитник, водач, *togharmach* – вълшебство, *tighearna*, *tighearn* (племето *тигерини*), кимвърски *teurn*, *tigern*, корнуелски *teern*, бретонски *tigernus* – владетел, *тигерини* – владетелско племе, в ирландски *toigh* – предпочитан, *togair*, *togairim*, *togra*, шотландски *togradh* – воля, желание. (EDGL),(EID)

26). трунь – знатен човек, велможа във Волжка България. Ашмарин я свързва с титлата *мархан*, като нейн вариант. (НА-БЧ) Фасмер посочва староруската дума *трунь* (Троицки летопис, 1230 г.), като директна заемка от езика на волжките българи и предполага съществуването на подобна дума и в Дунавска България, **turun*, която съответствала на древнотюркското *tudun* - княз, позната и при хазарите Τουδοῦνος (Теофан). (МФ-ЭСРЯ-4, стр.108) Подобна постановка е неприемлива, титлата *мудун*, в древнотюркски *tutuŋ* е пряка заемка от китайски 都統 *dotun*, *tu-thuŋ* – управител на област. Може да предложим две вероятни етимологични решения:

а). трунь, трѣть е аналог на тортуна (пиле-жупан) (вж.разгл.етимолог. на титлата: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/PRESLAV_INT_NADPIS.pdf).

б). трунь – съдия. В чувашки *türe* – съдия, чиновник, *tür*, *tör*, *töre* – истина, правда, в унгарски *törveny* – закон. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.263-264) В киргизки *törö* – съдебно решение, в монголски *tör* – държавно управление, строй, *törü* – закон, тунгусоманджурски **doro(n)* – закон, японски *totonó* - ред. В древнотюркски **tör* – ценност, значение, *törä* - правило, закон, *toŋur* – справедливост, *töri* – създавам, творя, *törü* – порядък, правило, ред, *törüci* – проповедник, учител, *törüüg* – знаещ законите, респ.съдия, *toruŝ* - спор. (ДТС, стр.593,589,582,581) Старостин смята монголските и тунгусоманджурските форми за производни на тюркския корен **törgü* с последващо изпадане на „,г“. Ностратически паралел със славянското *творить* – създавам, балтийските *tvēria*, *tvērē* – държа и еврейското *tora* – закон, тох.(б) *tār* – съд, съдя, отстояване на каузата, *tārkauca* – опрощение, също в арменски *thrthrak* – оратор, санскритски *tārā* – говоря високо. (ИЕЕ)

в). трунь – предводител. В уйгурски *törü* – принц, княз, татрски, башкирски *ture* – началник, хански чиновник, удмурдски *töra*, мариийски *töro* – предводител, вожд, княз. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.263-264) В монголски *teriŋun*, *tirgэн*, *tirun/tirün*, халха-монголски *türü*, *tergün*, бурятски, калмикски *türün*, ордоски *terigün* – глава, главен, пръв. (S-AE)

27). мудун (tudunos), хазарска и аварска титла. В старотюркски *tudun*, *tuduŋ*, *tuduŋ*, *tutung* *tutuq*, в согдийски запис *t`dwn*; латински запис *tudunus*, гръцки - Τουδοῦνος у Теофан - тюркски титул със значение управител на област, наместник: „Τουδοῦνοι οἱ τοποτηρηταὶ παρὰ Τοῦρκοῖς” – „тудуните са пазители на области при тюрките”. (Et. Magn.). Произходът на титлата е китайски от *to-thoŋ*, *tu-tuoq* – управител на област, провинция, губернатор. (Рамстед, Ряснен, Баскаков). При българите титлата не е позната (изкл. някои изопачени и неверни тълкувания на името Гостун, респ. „Гостун намесника” като погрешен запис на *тутун/мудун*)

28). туркан – вестоносец, бързоходец. Спомената е от М.Каганкатвази в глава XII книга II на „История на страната Алуанк”, по повод събитията от 627 г. свързани с похода на византийският император Ираклий в Кавказ, когато хазарите и тюрките са негови съюзници. Вестоносецът наречен „туркан” е изпратен с предложенията за мир до персийският шах Хосров II Парвиз. Ю.Б.Юсифов свързва *turkan* с хипотетично древнотюркската дума *türgen/turkan* – бърз, аналогична на съществуващата в монголски *turgэн* – бързо, спешно. Като топоним *Türgen-caj*, думата е съхранена в Куткашенския район на Азербайджан.

(В.Л.Гукасян) В монголски *tergil, tergid*, халха-монголски *teregle*, бурятски *tergel, tergede*, калмикски *tergl* – бързо, бягам, в тунгусоманджурски, евенски *tirgī* – бързо движещ се, в чувашки *türex* – веднага, в тюркските езици *tez/tāz* – бърз (вж.бълг.турцизъм *тазия* – хрътка), протоалтайска форма **tūrge* – бърз, бягащ. В български *търча* – бягам, в осетински *tærk* – бърз. (S-AE) (вж.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/NJAKOI_STAROSRBSKI_DUMI.pdf)

29). чавшигар (*ġāwašġgar*), титла, спомената от Ибн Фадлан и означаваща третият в йерархията след хазарския съвладетел, отговарящ за войската (Ибн Фадлан). Според Зеки Валиди-Тоган (до 1918 г. Валидов, руски поданик от казанотатарски произход) титлата би следвало да се тълкува като **čawuš-yiġar* „който събира чауши“ и да съответства на титлата *čawuš-baši* в Турската империя. В Караханидската държава, титлата е позната като **чагри-бек** (*čagri-bek*), който е бил на четвърто място след владетеля (ябгу). (ВБ-П,стр.51) Явно значението е свързано с войска и означава някакъв вид висш военачалник. В протоалтайски **č`abu* - войска, в древнотюркски *čabuš*, в староуйгурски, караханидски, турски, караимски, кумикски *čavuš*, азербайджански *čovuš* – военачалник, предводител, в старомонголски **čayur, ča'ur*, бурятски *sūr sereg*, ордоски *čirik čūr* – войска, военен поход, в тунгусоманджурски, негидалски *čawxa*, манджурски *čuahэ, čōxa*, чжурчженски *čaw-xa*, улчийски, орокски *čauxa*, нанайски *čaoxa*, удегейски *čawaha, čauha*, солонски *čoγa* – войска, японски *tsūwamono* – войник. (S-AE),(ССТМЯ-2,стр.402) Интересен ностратически и бореален паралел на това понятие се открива в санскрит *sabhā* – събрание, общност от хора, в протогермански **sibjō*, старовисоконемски *sibba*, съвр.немски *Sippe* – раса, род и в протосемитски **s/šVbV/*s/šāba*, в акадски *šābu, sabā'u*, угаритски, финикийски, арабски *sb`*, староеврейски *sābā*, етиопски *sab`* - войска, военен поход, бореален корен *CVPV* – войска, общност. (SE)

30). чичикион (**čičakion*) - вид женска дреха при хазарите, спомената у Константин Багренородни и предадена на гръцки като τσιτςάκιον. Свързва се с тюркското *čeček* - цвете, но това противоречи на значението. Думата може да бъде всъщност изопачен вариант на еврейското *cicit* „церемониален шал“ (Erdal 2007).

31). чонак (*čorayk*), обичай, характерен за северокавказките хони-савири, свързан с пеене и ритуален танц около поразен от гръм, и споменат от Мовсес Каганкатвази (История на страната Алуанк). Названието се сближава със западнокавказкото наименование на вид обреден танц и пеене около поразен от гръм човек. Точни съответствия са осет. *corraj*, черкески, карачаево-балкарски *čorra*, абхаски *čaurar, čora*. Споменава се и в „Епоса за Нартите“ като обряд и песен на **Чона**. Етимологията на думата според Абаев е неизвестна. (ВА-С-1,стр.315-316) Но в митологичните представи на балкарците се е съхранил спомена за бог Чона който първоначално е бог на мълнията, бурята, дъжда, син на върховния бог, а след това еволюира до бог на плодородието, в негова чест са се извършвали обреди свързани с раждането и размножаването на домашните животни, плодородието. При кабардинците е известно като *Шона*, а при осетинците като *Цонай*. В Азербайджан и нагорни Карабах култът към Чона е еволюирал до занимания със знахарство и лечителство, там народните лечители са наричат **чончи** и се занимават с прогонване на лошия дух от тялото на болния. (ЮА-ВПЧ) Явно произходът на бог **Чона** е алтайски, или урално-алтайски, в протоалтайски **č`āp`a~u, -i* – удрям, бия, поразявам, в древнотюркски **čar*, в повечето тюркски езици *čar*, узбекски *čōr*, хакаски, башкирски *sar*, шорски, тувински *šar*, якутски *sabā*, чувашки *šar* – бия, удрям, монголски **čabčī*, халха-монголски *savčī*, бурятски *sabša*, калмикски *sarčī, čarčī* – бия, удрям, тунгусоманджурски, евенски, орокски *čarka* – харпун (поразяващо оръжие), евенски, негидалски, удегейски *čarčā*, евенски, нанайски *čarčī* – тъпча, бия, удрям, разрушавам. (ССТМЯ-2,стр.384) В угрофинските езици, в саамски *čior'pā, čīhpi, čīhpi, čūhpe, čiohpe, čirpō*, мордвински *čara*, удмуртски *čarki, čarkэ*, коми *čarki*, унгарски *csar* – удрям, бия. (UE)

32). *Хесен* – име на волжки българин, (вж. едноим.надпис с името Анбал). (НА-БЧ) Аналог на чувашкото име *Есен* и българското *Асен*. (ЧАЯ)

33). *шаукал, шаквал, шевкал, шамхал* – титла в Дагестан. Така се наричат владетелите на кумиките в Дагестан. Титлата е с древен предкумикски, вероятно хазарски произход. Не е позната при балкарците и карачаевците. В „Дербент-наме” се казва че „Маслама назначил в 733-734 г. за управител на Кумух някой *Шахбал...*”. Не е изключено и късното и’ вкарване в хронологията на по-ранни събития, „Дербент-наме” е текст от 15 в., но създаден от по-ранни източници. Като семантика думата означава „наблюдаващ, следящ” или наместник. Първоначалната форма на титлата е *шаукал, шевкал*, тъй като така е фиксирана в персийски и староруски документи описващи похода на Тимурленк (Тамерлан) през Кавказ в началото на 15 в., *шамхал* е нейна късна форма. Извън Дагестан, титлата е известна в тюркския свят, в узбекски *шиговул/шыгавул/шоговул* – висш сановник, производна на аналогичното и еднозначно чагатайско *шагавал*. Също в чагатайски *шагаул* – майордом „приемащ гостите”, *шагаул* – следящ за мерките и теглилките. В чувашки *сыхлавшă* – охранител, страж, от *сых* – наблюдавам зорко, пазя. В основата е алтайският корен **sigá/*sèk`u* – гледам зорко, наблюдавам, пазя, а със суфикса *-avul* се образуват отглаголни съществителни, напр. *есаул, караул*. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.77-78)

В монголски *sigiŋa*, халха-монголски, бурятски *šagā*, калмикски *šayā*, дагурски *šigē* – наблюдавам, следя, монголски *saqi, saki*, халха-монголски, ордоски *saxi*, саръюгурски *sāyэ*, калмикски *sākэ* – пазя, охранявам, наблюдавам, следя, в тунгусоманджурски евенкски, негидалски *siŋin*, евенски *hiē*, манджурски *ša*, солонски *šigī*, орокски *sigbadda*, удегейски *sikpesi, sīsi* – вирам се, наблюдавам, улчийски *sexuli*, нанайски *sexur* – внимавам, средновековен корейски *chăč*, японски *ságur, ságás* – търся нещо, в древнотюркски *saqi* – грижа се, пазя, наблюдавам, *saqči* – пазач, охранител, киргизки *šyka* – наблюдавам, вирам се, *sagala*, башкирски *xagala* – наблюдавам тайно, следя, общотюркски *saq* – бдителност. (ССТМЯ-2, стр.77-78), (S-AE), (KK-CГCШ)

Интерес представлява българската жаргонна дума *скивам* – гледам, пазя, надничам, която е известна от т.нар. „тайни говори” от 19 и началото на 20 в. Думата се е срещала първоначално сред македонските говори (Скопие, Кратово, Дебър, Струга, Крива паланка, Битоля) Извежда се, с известни уговорки (фонетични трудности) от албански *shikoj, shoh* – гледам, поглед, *su* – око. (БЕР-6, стр.747) Възможен е и древен прабългарски произход от същата изходна алтайска форма.

Използвана литература:

(БЕР-6) – Български етимологичен речник. Том VI (ПУСКАМ-СЛОВАР) под редакцията на Мария Рачева, Тодор Тодоров. 2002 г.: http://www.kroraina.com/knigi/ber_6/index.html

(ВА-С-1) – В.И.Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том I. А-К'. Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1958 г., 657 стр. http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 13 MB).

(ВБ-П) - В.Бешевлиев. Първобългарите. С.1981г.

(ВЕ-ЭСЧЯ) - (ВЕ-ЭСЧЯ) - В.Г.Егоров. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары. 1964 г. <http://altaica.ru/LIBRARY/chuvash.pdf>

(ВС-КПАБ) - В.Стоянов. Кумано-печенежки антропоними в България през 15 в. С. 2000 г.

(ВС-РХТ) – Рушанские и хуфские тексты и словари. В.С.Соколов. АН СССР М.Л.1959 г.

(ДРС) - Ф.М.Таказов. Дигорско-русский словарь (30 000 слов). Владикавказ. 2003 г. Уеб-сайт: www.allingvo.ru

(ДТС) – Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969 г.: <http://altaica.ru/LIBRARY/dts.htm>

(ЗГ-ОФЛИ) – З.Гаглойти. Осетинские фамилии и личные имена. Цхинвал. 2007 г.: <http://iratta.com/2007/12/09/soderzhanie.html>

(ЗХ) – А.Гусейнов. Знаменитые хазары. Из истории Арабского Халифата.: <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=17>

(ИК-КИ) – И.Кюнер. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М. 1961 г.:

http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/I_Kjuner_Kitaiskie_svysdenija.pdf

(ИДМ-2) - История Древнего мира, том 2. Расцвет Древних обществ. (Сборник). Ред. И.М.Дьяконова, В.Д.Нероновой, И.С.Свенцицкой. Издательство «Наука» М.1983 г.: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000002/index.shtml>

(ИРС) - Осетинско (иронско) русский словарь. 3-е ДОПОЛНЕННОЕ ИЗДАНИЕ ОКОЛО 28 000 СЛОВ С приложением грамматического очерка осетинского языка В. И. АБАЕВА ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИР» ОРДЖОНИКИДЗЕ * 1970 г. -http://www.allingvo.ru/DIC/iron-rus_dictionary.htm (Для Lingvo версий 9, 10, 11, 12)

(ЙЗ-БИ) – Йордан Заимов. Български именик. С.2004 г.

(КА-ИГЦ) – К.Алиев. Именник гунских царей (Кавказская Гунния):. <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9118>

(КБ-ОУИ) - Константин Багрянородный. Об управлении империей. М.: Наука, 1991, в серии ДРЕВНЕЙШИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ НАРОДОВ СССР.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Konstantin_bagrianorodni.pdf

(КГ-АКО) – К.Гюнер. Авары. Кто они? (Опубликовано: газета "Ёлдаш/Времена", 16.11.2007-14.12.2007 г.): <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9239>

(КК-СГСШ) - Калсын Кадыраджиев. Структура и генезис соционима "шамхал". Публ. в сп. „КНКО” (Кумыкское научно-культурное общество), Вести. Вып. № 5, 2001, Махачкала.: <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&cid=11>

(МРС) – Монгольско-русский словарь - <http://steppe.hobi.ru/materials/slovary.shtml>

(МФ-ЭСРЯ-4) – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, Т-4 (Т-Ящур) - Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. М., 1964-1973; 2-е изд. М., 1986 – 1987. (Издание на немецком языке было осуществлено ранее в Гейдельберге в 1950-1958 гг.); 3-е изд., стереотип. СПб., 1996. В електронен вид: <http://vasmer.narod.ru>, <http://starling.rinet.ru>

(МФ-ЭСЧЯ-1) – М.Р.Федотов. „Этимологического словаря чувашского языка” (1 том А-Р pdf, 13Мб), Чебоксары - 1996 г. Уеб-сайт: Monumenta altaica - <http://altaica.narod.ru/v-turks.htm>

(МФ-ЭСЧЯ-2) – М.Р.Федотов. „Этимологического словаря чувашского языка” (2 том С-Я pdf, 22 Мб) Чебоксары - 1996 г. Уеб-сайт: Monumenta altaica - <http://altaica.narod.ru/v-turks.htm>

(НА-БЧ) – Николай Ашмарин. Болгары и чувашаи. Казань. 1903 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/N_Ashmarin_Bulgari_i_Chuvashi_1902.pdf

(ОЧ-ИОММ) – Отто Чхетиани. История освоения массива Музтаг-Ата-Конгур. - <http://www.odessa.net/moshkow/koi/ALPINISM/kongur1.txt>

(ПГ-СССКБА) – Петър Голийски. СКИТО-САРМАТСКИ СЛЕДИ В КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА АНТРОПОНИМИЯ. – доклад от Националната конференция в чест на 85-годишнината на академик Иван Дуриданов. Ономастика, лексикология, етимология, тнолингвистика, социоллингвистика, проведена на 9–10 май 2005 г. Приет за печат всборник с материали от конференцията. Публикуван като статия в електронното списание “Българска Наука” (БГ-Наука) брой 24, декември 2009 г. (стр.9-19): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/P_Golijski_Sarmatski_imena.pdf

(ПРС) – ПОЛОВЕЦКО (КУМАНСКО) – РУССКИЙ СЛОВАРЬ. По мотивам Codex Cumanicum. : <http://odnapl1yazyk.narod.ru/polovtzy-rus.htm>

(РФ-ТПВБ) – Об имени и титуле правителя Волжской Булгарии. Р.Г.Фахрудинов. Советская тюркология, бр.2, 1979 г. стр.63-71. - <http://www.kroraina.com>

(СС-АППЯЯ) – Алтайская проблема и происхождение японского языка. С.А. Старостин, М. 1991 г. – Учеб-сайт: „Вавилонская башня” - www.starling.rinet.ru/Texts/altii.htm

(ССТМЯ-1) – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, том-1 (А-НГ). Материалы к этимологическому словарю. Издательство „Наука”. Ленинградское отделение. Ленинград 1975. Отв. редактор В.И.Цинциус. Составители: В.А.Горцевская, В.Д.Колесникова, О.А.Константинова, К.А.Новикова, Т.И.Петрова, В.И.Цинциус, Т.Г.Бугаева.Сканирование: Александр Лиджиев (Элиста), 2005 г. Все файлы представлены в формате pdf и имеют размер от 300 Кб до 5 Мб. Учеб-сайт: „Monumenta altaica” - <http://altaica.narod.ru/tms.htm>

(ССТМЯ-2) – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, том-2 (О-Э). Материалы к этимологическому словарю. Издательство „Наука”. Ленинградское отделение. Ленинград 1975. Отв. редактор В.И.Цинциус. Составители: В.А.Горцевская, В.Д.Колесникова, О.А.Константинова, К.А.Новикова, Т.И.Петрова, В.И.Цинциус, Т.Г.Бугаева.Сканирование: Александр Лиджиев (Элиста), 2005 г. Все файлы представлены в формате pdf и имеют размер от 300 Кб до 5 Мб. Учеб-сайт: „Monumenta altaica” - <http://altaica.narod.ru/tms.htm>

(ЧАЯ) – Чăваш арçын ячĕсем (Чувашки мъжки имена).: <http://cv.wikipedia.org>

(ЮА-ВПЧ) – Ю.Ю. Антонян. К вопросу о термине и происхождении целительской практики *чопчи*.: http://www.yerevan.academia.edu/documents/0030/6300/Chopchi_1_ed.docx

(ЯМ-БМ) – Янош Макай. Българският модел. С. 2008 г.

(DA-DT-b) – A dictionary of Tocharian B. - D. Adams. <http://www.indo-european.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden> This database, created by S.Starostin and A.Lubotsky, reflects the text of the book by Douglas Q. Adams A dictionary of Tocharian B, Leiden Studies in Indo-European 10, Rodopi: Amsterdam - Atlanta, 1999 (the book is still available at the „Editions Rodopi”, information at: <http://www.rodopi.nl/home.htm>

(DDSA) – Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line - <http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html>

(EDGL) - An Etymological Dictionary of the Gaelic Language MacBain, Alexander Gairm Publications, 1982 Published by Gairm Publications, 29 Waterloo Street, Glasgow G2 6BZ Tel. 041-221 1971 Printed by Clark Constable (1982) Let, Edinburgh ISBN 0 901771 68 6 1st edition – 1896 2nd edition (revised) – 1911 Photolitho Reprint of 1911 edition – 1982 Keyed in by Caoimhín P. Ó Donnáile, Sabhal Mór Ostaig.HTML version by John T. McCranie, San Francisco State University. - <http://www.ceantar.org/Dicts/MB2/index.html>

(EID) – Foclóir Béarla-Gaeilge (English-Irish Dictionary) - <http://www.crannog.ie/focloir.htm>

(IEE) – Indo-European etymology by S. Starostin. <http://starling.rinet.ru> The Indo-European database, compiled on the basis of Walde-Pokorny’s dictionary by S. L. Nikolayev. All etymologies are also linked - whenever it is possible - to Pokorny’s on-line etymological dictionary.

(JP-DCAW) – Dictionary of most common AVESTA words. Copyright 1995, Joseph H. Peterson.: <http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm#dictb>

(KE) - Kartvelian etymology. Compiled by Sergei Starostin.: <http://starling.rinet.ru>

(L-IAIL) – Indo-Aryan inherited lexicon. - A.Lubotsky <http://www.indo-european.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden>

(SE) – Semitic etymology. S. Starostin.: <http://starling.rinet.ru>

(UE) – Uralic etymology by S. Starostin. <http://starling.rinet.ru> This is the database that had been originally (in the early 90’s) started by E. Helimski on the basis of Redei’s dictionary (UEW), but left unfinished. The material from UEW was ultimately transferred into the database by S.

Starostin, so it is available as a more or less complete product right now. Meanwhile, S. Nikolayev is working on expanding it considerably and constructing a number of subordinated databases, so we expect a renovated Uralic database system shortly.

(VS-ETD) – „Etymological Table dictionaries of language families, Indoeuropean, Turkic, Finno-Ugric, Iranian, Germanic”. Valenyn Stetcuk - http://www.geocities.com/valentyn_ua/